

НАЦИСТСЬКИЙ ОКУПАЦІЙНИЙ РЕЖИМ

УДК Зарубинці «1941/1943»

Ірина Азарх
(Київ)

СПОГАДИ ПРО СЕЛО, ЯКОГО НИНІ НЕМАЄ НА КАРТІ

Стаття написана на основі спогадів жителів села Зарубинці Переяслав-Хмельницького району про їх повсякденне життя в окупаційний період.

Ключові слова: Зарубинці, евакуація, громадське господарство, нацистська окупація, поліція.

На території урочища Зарубинці поблизу Канівського водосховища зберігся цвинтар, де встановлено пам'ятний хрест із написом:

Зарубинці — село, Зарубенська долина
В минуле відійшли, розтанули в імлі.
Могила братська, пращурів могили
Усе було на цій малій землі.
І горе у війну, як двічі висіяли
Четверте горе з Канева прийшло
Все зруйнували і села не стало,
Немов його ніколи й не було¹.

З утворенням водосховища завершилася багатовікова історія одного з українських сіл, котре дало назву відкритій в 1899 році археологом Вікентієм Хвойкою Зарубинецькій культурі. На цьому місці за часів Київської Русі існувало місто Заруб. З огляду сучасної теорії виникнення міст, появи цього давньоруського поселення поблизу Трахтемирова сприяли всі необхідні умови — «відповідний рельєф місцевості, близькість водної артерії, певний мінімум працездатного населення, якісь важелі економічного приросту, наявність об'єднуючих символів»².

Українська дослідниця історичної регіоналістики Я. Верменич відносить його саме до «сторожових градів», котрі виникли в зв'язку з «потребами захисту центру держави»³. Ми не ставимо завданням розглядати історію виникнення та побутування цього міста, яке з плином часу за різних об'єктивних обставин трансформувалося в село Зарубинці. У багатотомному виданні «Історії міст і сіл УРСР» (1971 р.) даний населений пункт вже не виокремлюється, а розглядається лише як підпорядкований сільраді села Григорівки⁴.

Завдяки своєму географічному положенню село Зарубинці декілька разів опинялося в центрі бойових дій останньої у власній історії війни — під час просування ворожих та відступу радянських військ на лівий берег Дніпра в серпні 1941 р. і в ході форсування ріки в 1943 р. Внаслідок численних проракунків в організації евакуації населення та збіжжя більшість селян залишилися на захопленій ворогом території. Метою нашого дослідження є реконструкція деяких аспектів побуту місцевого населення в умовах німецької окупації 1941–1943 рр. Джерельною основою цієї спроби стали матеріали фонду громадського діяча Л. Предславича, які містять записані ним в 1946 році спогади жителів села Зарубинці та Григорівки⁵.

Напередодні війни, в 1941 році, як свідчать спогади опитуваних селян, Зарубинці мали «хороший декоративний вигляд». Серед села розміщувався колгоспний двір з різними господарськими будівлями. Поблизу знаходилася школа, кооперативний магазин, ветеринарний пункт, поштове відділення, сільська рада, сільбуд і колгоспна контора. Колгосп мав два млини-вітряки, які височіли на горі понад селом. На той час колгосп налічував 76 коней, 28 робочих волів, 24 корів, 64 молодяку великої рогатої худоби, 328 каракулевих овець, 112 свиней і пасіку з 68 вуликів⁶.

Чоловіки-колгоспники призовного віку, в тому числі голова й рахівник, у перші дні німецько-радянської війни були мобілізовані в армію.

Коли 3 серпня 1941 року в село ввійшла німецька розвідка (приблизно 40 чоловік), місцеві жителі продовжували виконувати свої невідкладні справи — молотили збіжжя, звозили його в комору. Селянину Руденкові Сергію, котрий до війни працював обліковцем, довелося виконувати обов'язки рахівника і голови. «Я вдень робив обліковцем, а вночі з комірником роздавав пшеницю колгоспникам та партизанам на ліву сторону Дніпра», — пригадував чоловік.

22 серпня німці остаточно захопили село, а 28 серпня жителям Зарубинців наказали евакуюватися за 30 кілометрів у тил, в села Канівського і Ржищівського районів. З тими, хто не хотів або не міг залишити рідну оселю, вчиняли жорстоку розправу. В скрутному становищі опинилися найбеззахисніші — старі та діти. Перевізник парому через Дніпро Шевченко Роман Овер'янович, інвалід без ноги, зі своєю дружиною Магдалиною Андріївною й двома внуками, як і багато інших односельчан, не мав змоги виконати вказівку окупантів. Родину загнали в погріб з діжками із соліннями, зверху завалили камінням і вкинули всередину дві гранати. В результаті важкого поранення дружина Романа Овер'яновича втратила зір, а сам він довгий час приходив до тями після важкої контузії.

Особливістю встановлення окупаційного режиму в селі Зарубинцях було існування упродовж перших трьох місяців цілковитого безвладдя. Оскільки час вимагав вирішення багатьох невідкладних господарчих питань, у середині серпня селяни самостійно зібралися у колгоспному дворі й обрали

керівників села — старостою Шевченка Петра і секретарем — Руденка Сергія. Першим завданням перед новообраним керівництвом села став розподіл збіжжя, картоплі, овочів. Розпорядження німецьких властей про здачу хліба селяни вирішили проігнорувати, оформивши акт про втрату продовольства під час «переходу фронту». «Люди побоювалися і сам староста боявся піти на це», — пригадував Сергій Руденко. Однак акт підписали староста, секретар і колгоспний агроном Дудка Микола. Опісля того селяни зробили ще один ризикований крок — здали на м'ясозаготівлю німцям власних, не дуже добре доглянутих корів, а собі забрали кращих, колгоспних. Таке селянське самоврядування закінчилося 1 лютого 1942 року, коли окупаційна влада призначила старостою Зарубинців Македона Павла Євдокимовича, розкуркуленого селянина з хутора Луковиці Зарубинської сільської ради. «От тоді розпочалися другі порядки населенню, німецькі порядки», — пригадував звільнений тоді з посади секретаря Руденко Сергій⁷.

Німецька окупаційна влада мала на меті «таку систему економічної експлуатації, яка б одночасно діяла як система народного знищення»⁸. Окрім одноразових пограбувань у ході захоплення нових територій, керівництво Райху планувало перетворити українське село в постійного поставника продуктів харчування не тільки для німецької армії, а й Європи. В пошуках найефективнішої форми здійснення власних планів Г. Герінг зупинився на дещо удосконаленій сталінській системі господарювання⁹.

Реформування колективного господарства на німецький кшталт не оминуло й Зарубинців — у ньому почало діяти громадське господарство. Головою громгоспу став колишній голова колгоспу — Хоменко Василь Панасович. За новими правилами господарство було поділено на десятки, а вже всередині їх йшов розподіл тяглової сили та сільськогосподарського реманенту — возів, плугів тощо. Десяток поділявся на 3–4 двори, на кожен приходилася пара волів, один кінь. Організація праці відбувалася таким чином: голова громгоспу давав наряд десятникам, які були виділені з кожного десятка по одному. Десятник же розпоряджався в своєму десятку, видавав наряд, як бригадир. Відповідно десятками здійснювався й обробіток землі та всі сезонно-польові роботи. Розподіл продуктів був чітко регламентований. Проводився облік виходу на роботу селян і худоби, а хліб видавали на один робочий день 0,5 кг та для робочої худоби 1–2 кг. Слід зазначити, що спогади селян зберігають точні цифри. Аналогічні дані наводяться також в інших архівних джерелах, якими скористався Нагайко Тарас, аналізуючи аграрну політику німецької влади в Переяслав-Хмельницькому районі Київської області у своєму дисертаційному дослідженні «Повсякденне життя сільського населення у 1941–1945 рр.»¹⁰.

Однак, як стверджував Руденко Сергій, всі ці норми були неоднакові, все залежало від рішень німецького керівництва громадським господарством.

Саме в Зарубинцях «агроном німців був не дуже лютий, то йому доказували селяни гористими та обривчастими полями і він на це, подякувати, не звертав увагу і хліба дуже не вимагав».

Досить цікавою була історія виникнення в селі поліції. Під час відступу Червоної армії велику кількість худоби з Зарубинців не вдалося переправити на лівий берег Дніпра, вона залишилася на лузі в сусідньому селі Григорівка. Місцеві жителі були дуже ображені на зарубинці, бо вважали, що саме через бойові дії їхніх партизанів німці спалили половину села і розстріляли 29 чол., тому вирішили їм не віддавати худобу і паром. Зарубинці лишилися без тягової сили і переправи через Дніпро. Знову зібрали вони громадські збори і вирішили голосуванням обрати собі поліцію з «кращих людей села». Офіційно оформлений з дозволу німецької жандармерії і озброєний підрозділ поліції нараховував 21 особу. Вилучення худоби за таких умов пройшло без ускладнень. Забравши в григорівців свою власність, більшість поліцаїв подали заяви про звільнення, здали зброю і почали працювати в господарстві. Однак серед них знайшлися бажаючі надалі співпрацювати з жандармерією — це Грушецький Андрій Самійлович, Свитка Пилип Карпович, Шевченко Михайло Федорович та ще декілька добровольців. Двох із них, братів Грушецьких, Михайла і Андрія, розстріляли партизани, а інші після приходу Червоної армії були мобілізовані органами НКВС і загинули на фронтах¹¹.

Влітку 1941 р. у чотирьох навколишніх селах — Зарубинцях, Григорівці, Трахтемирові й Луковиці існував партійний осередок із 16 комуністів та 3 кандидатів у члени комуністичної партії, який став основою спочатку підпільної групи, а надалі партизанського загону під керівництвом Є. Ломаки. Шлях до загону в кожного бійця був свій, в основному він пролягав через оточення, табори і втечу з полону. Його комісар Грім Михайло Антонович з оточення потрапив у німецький полон і дивом втік від розстрілу. Оскільки в селах наростало незадоволення існуючим режимом, то, за спостереженнями очевидців, «через півроку після перебування під німецьким ігом розпочалися тайні ради про повстання проти німецького режиму»¹². Значна частина населення підтримувала партизанів. Деякі жителі Зарубинців, серед яких був і Монаєв Павло, знайшли свій порятунок у партизанському загоні.

Місцеві партизани переважно намагалися перешкодити вивезенню продовольства до Німеччини — били і палили молотарки, зруйнували сепараторний пункт, втопили чотири навантажені зерном баржі. Близько 600 тонн пшениці, жита, ячменю опинилося у воді біля села Зарубинці. Скориставшись такою нагодою, селяни виловлювали це зерно і використовували його як фуражний корм для худоби — «годували свиней, що малося годувати ним німоту»¹³.

Комісар пригадував, як загін зруйнував плани німців побудувати переправу через Дніпро. Велика кількість фахівців, близько 50 чол., прибули на спеціальних човнах з охороною із спеціальним завданням — правильно розрахувати інженерну конструкцію. Всіх їх було потоплено під час раптового нападу партизан.

Одним із диверсійних актів цього загону було також вбивство старости села в Циблях «на Зелену неділю, в 12 годин дня»¹⁴.

Дошкульні дії партизанів із замінування стратегічно важливих напрямів, серед яких була й дорога на Букрин, змушували німців звертатися до навколишнього населення за допомогою. Ними було розповсюджено пропагандистські листівки такого змісту:

«Громадяни! Німецьке командування звертається до вас з проханням: в пользу вашу, щоб ви збирали по дорогах партизанські міни, за що німецьке командування буде нагороджувати вас за кожен міну кожного громадянина трьома коробками сірників, кг солі та однією літрою горілки». Однак навіть такі «щедрі» подарунки не допомагали — ніхто не хотів йти на співробітництво подібного характеру.

Одним із стратегічно важливих об'єктів, що знаходилися під пильною увагою німців, була переправа через Дніпро. Для більш чіткого обліку німецькою жандармерією було запроваджено спеціальні квитки — дозвіл на перевезення певних вантажів. На паромях працювали в основному люди похилого віку, котрі не завжди дотримувалися законності таких переміщень. У Зарубинцях це був вже згаданий вище Шевченко Роман Овер'янович, а в Григорівці переправу через Дніпро здійснював Грім Тиміш Андрійович, 70 років. Хоча німці жорстко контролювали їх роботу, однак і з партизанами в перевізників теж «було багато мороки»¹⁵. Доводилося переправляти ночами за один раз по 10 підвід. А ще траплялося досить багато надзвичайних ситуацій, всіляких непорозумінь, коли сторони не впізнавали «своїх» і між ними розпочиналася перестрілка. В багатьох селян також були «дубки» — великі човни, придатні для перевезення вантажів та невеликих груп людей. Перевізники паромів мали неабиякий досвід, тому намагалися брати в свої руки контроль над всіма діями на воді. Якщо ж їх вимоги порушували, то могло трапитися й таке: «А то був паром так підков на тисяч 1½. Так насідало стільки, що потонули всі і спасся тільки такий, що дуже добре вмів плавати»¹⁶, — розповідав Т. Грім.

21 вересня 1943 року до лівого берега Дніпра навпроти Зарубинців підійшли війська Червоної армії. Селяни дали їм знати, що в селі немає німецької застави і подали човни й паром. «Я 160 чоловік красних перевіз сюди, поранено там мене, а 3 чоловік вбито», — пригадував початок визволення Переяслав-Хмельницького району від окупантів перевізник Т. Грім.

Після проходження лінії фронту внаслідок жорстоких боїв Григорівка і Зарубинці залишилися вщент спустошеними, практично весь житловий фонд було спалено. Спогади опитуваних селян не містять жодних згадок про те, як відбувалося розв'язання основних життєвих проблем та відбудова господарства в 1946 році.

Колекція матеріалів експедиції, організованої Л. Предславичем невдовзі після закінчення війни, є на сьогоднішній день неопублікованою і представляє для дослідників адаптації селян в умовах окупаційного режиму значну цінність. Звичайно, ці документи не позбавлені відтінків певного ідеологічного забарвлення, однак соціальне походження опитуваних та їх елементарна освіченість сприяли накопиченню відносно об'єктивної інформації. Достовірному характеру цих документів, очевидно, сприяло й те, що в ході польових фольклорних експедицій таким даним приділялося другорядне значення, вони сприймалися і слугували лише фоном. Дослідник керувався певними методичними вказівками лише стосовно збору фольклорного матеріалу. Опис буденного, повсякденного життя в конкретно взятому селі під час німецької окупації зафіксовано з уст осіб різного віку одного соціального прошарку, що, на перший погляд, зменшує вагомість фактичних даних. Однак опрацювання і публікація даного документального масиву може суттєво розширити уявлення про сприйняття селянством «нового режиму» в окремих населених пунктах, психоемоційний, моральний стан, моделі поведінки окремої людини на окупованій території. Винятково цінним джерелом є такі матеріали й для співставлення сприйняття тогочасних подій людьми інших вікових категорій, іншого соціального статусу.

¹ Uk.wikipedia.org/wiki/Зарубинці.

² *Верменич Я.* Історична урбаністика в Україні: теорія містознавства і методика літочислення. — К., 2001. — С. 62.

³ Там само. — С. 148.

⁴ Історія міст і сіл УРСР. Київська область. — К., 1971. — С. 524.

⁵ Архів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М.Т. Рильського НАН України. — Ф. 55-7, оп. 199–213. — Предславич Л.Ю. Спогади різних осіб про німецьку окупацію. 1946 р.

⁶ Там само. — Ф. 55-7, оп. 212, арк. 531.

⁷ Там само. — Арк. 533.

⁸ *Косик В.* Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів (1942–1943). — Т. 3. — Львів, 1999. — С. 53.

⁹ Історія українського селянства. — Т. 2. — К., 2006. — С. 286–287.

¹⁰ *Нагайко Т.Ю.* Повсякденне життя сільського населення у 1941–1945 рр.: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. — Переяслав-Хмельницький, 2009. — С. 116.

¹¹ Архів ІМФЕ імені М.Т. Рильського НАН України. — Ф. 55-7, оп. 212, арк. 534.

¹² Там само. — Арк. 532.

¹³ Там само. — Арк. 534.

¹⁴ Там само. — Оп. 201, арк. 209.

¹⁵ Там само. — Арк. 256.

¹⁶ Там само.

Статья написана на основании воспоминаний жителей села Зарубинцы Переяслав-Хмельницкого района Киевской области об их повседневной жизни в оккупационный период.

Ключевые слова: *Зарубинцы, эвакуация, общественное хозяйство, нацистская оккупация, полиция.*

The article is based on the memories of the inhabitants of village Zarubyntsi in Pereyaslav-Khmelnytsky district about their everyday life during occupation.

Keywords: *Zarubyntsi, evacuation, communal farm, Nazi occupation, police.*